

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.37.1.10>

Maja Zovko

KULTURNE REFERENCE I PITANJE IDENTITETA U DJELU NAJAT EL HACHMI

dr. sc. Maja Zovko, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
mzovko2@ffzg.unizg.hr orcid.org/0009-0005-6397-1028

pregledni rad

UDK: 821.134.2(64).09El Hachmi, N.

rukopis primljen: 24. rujna 2024; prihvaćen za tisak: 4. srpnja 2025.

U radu se analizira uporaba kulturnih referenci u prozi katalonske književnice marokanskog podrijetla Najat El Hachmi. U tu svrhu odabrana su tri romana, L'últim patriarca, La filla estrangera i Mare de llet i mel, gdje je jasno prikazan susret i sudar različitih svjetova i težnja junakinja da u njima izgrade vlastiti identitet, hibridan, jedinstven, slobodan. Osobita pažnja daje se proučavanju intertekstualnih elemenata u prikazu nastanka i razvijanja kompleksnog identiteta homodijegetičkih pripovjedačica čija je karakterizacija obilježena autoreferencijalnošću.

Ključne riječi: *migrantska književnost; Najat El Hachmi; kulturne reference; identitet; intertekstualnost*

1. Najat El Hachmi: mnogo više od predstavnice književnosti migranata

Književni debi Najat El Hachmi¹ spisateljice marokanskog podrijetla koja se s osam godina s područja Rifa preselila u grad Vic nedaleko od Bar-

---

¹ Najat El Hachmi rođena je 1979. godine u Nadoru (Maroko). U Španjolsku se seli 1987. godine. Diplomirala je arapsku filologiju na Sveučilištu u Barceloni (Universitat de Barcelona). Španjolska je državljanka i živi u Kataloniji (Rueda 2010: 97).

celone, kao što se iščitava iz njegovog naslova, *Jo també sóc catalana* (*Ja sam također Katalonka*², 2004), progovara o pitanju identiteta u sveobuhvatnosti i složenosti njegovog značenja. I njezina sljedeća književna ostvarenja, jednako sugestivno naslovljena, kao što su, između ostalih, *L'últim patriarca* (*Posljednji patrijarh*, 2008), *La filla estrangera* (*Strana kći*, 2015), *Mare de llet i mel* (*Majka od mlijeka i meda*, 2018) i *El lunes nos querrán*³ (*U ponedjeljak će nas voljeti*, 2021⁴), upućuju na istu tematiku, prikazanu i razrađenu poliperspektivno, koja se prožima kroz njezin cjelokupni književni opus. Pluralnost kulturnih utjecaja u životu Najat El Hachmi – odrasla je u berberskoj obitelji, obrazovala se na katalonskom jeziku, studirala arapsku filologiju, objavljuje djela na katalonskom i španjolskom jeziku – ilustrira bogatstvo svjetova u kojima se kreće i o čijoj (ne)povezanosti, međusobnom utjecaju i istovremenoj distanci promišlja u svojim tekstovima. U njezinom radu primjećujemo izraženu autoreferencijalnost. Autorica se, naime, često fiktionalno projicira u svojim tekstovima (cf. Casas 2012: 11). Njezine junakinje, baš kao i ona, dolaze s područja Rifa, odrastaju u Kataloniji, imaju veliku sklonost prema čitanju⁵ i zanimanje prema katalonskoj i svjetskoj književnosti i kulturi uopće te uslijed pluralnosti utjecaja, katkad oprečnih, osjećaju napetost.

Zbog iznimnog pripovjedačkog umijeća kao i izvornosti njezinog izravnog, emocionalno nabijenog, oštroumnog, ali ponekad i transgresivnog pristupa temama kojima se bavi, Najat El Hachmi ovjenčana je nagradom Ramon Llull za *L'últim patriarca*, ali i nagradom Nadal za *U ponedjeljak će nas voljeti*, prvi put dodijeljene još davne 1944. Nagrade Ulysse (2009.), Sant Joan de Narrativa (2015.), Ciutat de Barcelona (2015.) kao i Premio de Periodismo María Luz Morales (2021.) samo svjedoče o njezinom sveopćem prisustvu na pijedestalu hispanskih književosti.

---

² Naslovi na hrvatskom jeziku, kao i prijevodi svih citata koji su izvorno napisani na katalonskom ili španjolskom jeziku, slobodan su prijevod autorice ovog teksta.

³ Ovaj popis nadopunjuju roman *La caçadora de cossos* (*Lovkinja tijela*, 2021) i esej *Siempre han hablado por nosotras* (*Uvijek su govorili umjesto nas*, 2019).

⁴ *El lunes nos querrán* (*U ponedjeljak će nas voljeti*) jedini je tekst Najat El Hachmi objavljen u Hrvatskoj, 2023. godine, u nakladi VBZ-a i prijevodu Silvine Roglič.

⁵ U *Jo també sóc catalana* Najat El Hachmi navodi kako je u mladosti bez prestanka čitala detektivske i pustolovne romane, Pere Caldersa i Mercè Rodoreda. „Skakala“ je s jednog teksta na drugi, čitala dvije priče odjednom. Tolika opčinjenost knjigama nailazila bi na majčino nerazumijevanje koja je strahovala da će joj kćer poludjeti od tolikog čitanja (El Hachmi 2004: 43).

U ovom nas članku zanima učestala uporaba književnih, ali i drugih kulturnih referenci, osobito u kontekstu odrastanja protagonistica Najat El Hachmi u višejezičnosti⁶, raznolikosti, ali i sukobu odgoja obilježenog tradicijama kulture iz koje potječu te utjecaja okoline i škole na oblikovanje njihovih svjetonazora, težnji i interesa. Cilj ovog rada proučavanje je funkcije prvenstveno intertekstualnih elemenata u prikazu nastanka i razvijanja višeslojnog, kompleksnog identiteta u svjetlu tumačenja brojnih pitanja koje donose migracijska kretanja i život i odrastanja unutar jedne etničke zajednice različite od društva odredišne zemlje. Analiza se temelji na tri djela iz opusa Najat El Hachmi: *L'últim patriarca*, *La filla estrangera* i *Mare de llet i mel* u kojima nailazimo na niz koincidencija i koje, prema riječima Juliete Zarco, predstavljaju trilogiju u kojoj autorica gradi svoje likove polazeći od odnosa roditelja i djeteta (Zarco 2019: 7). U njima fokus je uvijek na marokanskoj obitelji koja stanuje u katalonskom gradiću, osobito na kćeri koja se u mnogočemu podudara s autoricom, ali se fokalizacija i narativni interes iz djela u djela mijenjaju s jednog člana obitelji na drugog. Zbog likova koji se ponavljaju u različitim varijacijama, ali i stalno prisutnih lajtmotiva, navedeni tekstovi djeluju komplementarno te stvaraju širu sliku tematike koja je predmet dubinskog razmišljanja i središnja misao proze Najat El Hachmi. Njezin prvijenac autobiografske naravi *Jo també sóc catalana* pri tome može uvelike poslužiti kao polazišna osnova za razumijevanje već spomenutih pripovjedačkih niti kao i pojmova hibridnosti i transkulturalnosti koje spisateljica fikcijski oprimjeruje.

---

⁶ Najat El Hachmi, kao što sama navodi, odrasla je na periferiji Vica. U školskom dvorištu morala je naučiti španjolski jezik, u učionici katalonski. S braćom komunicira na španjolskom, sa svojom djecom na katalonskom jeziku, dok s majkom razgovara na tarifitu (Puigtobella 2016). Tematikom višejezičnosti detaljno se bavi u prvom dijelu svoje autobiografske knjige *Jo també sóc catalana*, nazvanim „Les llüengües maternes“ („Materinski jezici“) te izražava nadu da će njezin sin prije ili kasnije shvatiti da je amalgam jezičnih kodeksa zapravo bogatstvo, da će on, kao i ona, sve jezike jednako cijeniti i voljeti, da će znati da ne postoji bolji ili gori jezik ili dijalekt te da svi oni služe kako bismo izrazili naše osjećaje, želje i frustracije (El Hachmi 2004: 27). Sukladno riječima Susan Martin-Martínez, u svojoj prozi Najat El Hachmi prvi put se bavi temom takozvane misli s razmeđe, načinom razmišljanja u kojem se, zaključuje Walter D. Mignolo, dihotomije mogu zamijeniti komplementarnosti naizgled kontradiktornih termina (Mignolo 2003: 418), kad promišlja o dva materinska jezika koje govore ona i njezin sin Rida, ali kombinirajući ih na različiti način.

2. Razmeđe kultura i književnost kao misao vodilja i put u odrastanju

Suvremene kulture nisu ni homogene ni odvojene. One se prožimaju i velikim dijelom miješaju (Welsch 2011: 14). Transkulturalnost, precizira Wolfgang Welsch, napreduje kako na makro-razini društva tako i na mikro-razini pojedinca (Welsch 2011: 18). U kontekstu modernih, hibridnih društava, Homi Bhabha skreće pozornost na takozvane međuprostore (*in-between spaces*) koji su plodno tlo za razvijanje strategije identiteta, kako individualnog tako i kolektivnog (Bhabha 1994: 18). Ta kategorija, tumači Schmidt-Welle, povezuje se s kulturama i književnostima razmeđe (Schmidt-Welle 2011: 178). O tome progovara i Amin Maalouf u svojoj knjizi *U ime identiteta*. Maalouf tvrdi da je to što jest, a ne netko drugi, upravo zato što se nalazi „između dviju zemalja, dvaju ili triju jezika, više kulturnih tradicija“ (Maalouf 2002: 9). To znači da on nije napola Francuz niti napola Libanonac jer „[i]dentitet se ne pregrađuje, on se ne dijeli ni na polovice, ni na trećine, ni na ograđene plaže“ (Maalouf 2002: 10). On nema više identiteta nego „jedan jedini, stvoren od svih elemenata koji su ga oblikovali [...]“ (Maalouf 2002: 10). Slično razmišljanje dijele i drugi književnici migranti kao Andrés Neuman koji se osjeća bliskim senzibilitetu takozvanih drugih generacija, odnosno djeci emigranata koji su usvojili jednu kulturu kod kuće, a drugu na ulici, neke običaje od svojih roditelja, a druge od svojih sugrađana, jedno kolektivno sjećanje od obitelji, a drugo od prijatelja (Neuman 2011: 202). Stoga je, zaključuje, granica strancu domovina (Neuman 2005: 38), koja se može shvatiti kao prostor konvergencije različitih kultura.

Književnost Najat El Hachmi i pitanje identiteta možemo analizirati kroz prizmu navedenih promišljanja. Njime se bavi već u svom prvom objavljenom djelu, *Jo també sóc catalana* (*Ja sam također Katalonka*), koje je, prema njezinim riječima, neka vrsta „transžanrovskog hibrida“ koji ona definira kao memorije koje to zapravo nisu, istinita iskustva koja se doimaju poput fikcije i analizu osobne životne priče koja u potpunosti nije esej (El Hachmi 2004: 13). Žanrovska hibridnost sukladna je hibridnosti identiteta autorice koja se smatra dijelom generacije razmeđa, pogrešno nazvanom „drugom generacijom“ (El Hachmi 2004: 13). Riječ „također“ u naslovu knjige upućuje na kompleksnost El Hachminog osjećaja pripadnosti i predstavlja, prema riječima Ane Ruede, neprikosnoveno obilježje njezinog novog identiteta (Rueda 2010: 104) koji El Hachmi naziva *identidad fronterera* (El Hachmi 2004: 57) i u čijoj pak izgradnji na razmeđi kultura značajnu ulogu ima književnost.

Nakon što je u početku smatrala da je njezina predanost pisanju izravna posljedica nezasićenog čitanja otkako je naučila katalonski, Najat El Hachmi je svojom prvom knjigom spoznala da zapravo piše ne bi li premostila vlastite barijere, plovila sjećanjima, osjećala se slobodnijom i izašla iz samonametnuta zatočeništva obilježenog oznakom podrijetla, strahovima i nerijetko uništenim nadanjima (El Hachmi 2004: 13–14), čime se pokazuje da je model fluidnog identiteta u njezinim djelima većinom autoreferencijalan. Veliko čitalačko iskustvo, ali i želja da iz svog pera opiše odrastanje u međuprostoru rezultiralo je prozom u kojoj kulturne reference prate i daju dodatnu dimenziju i tumačenje tematici identiteta.

3. Multifunkcionalnost kulturnih referenci u *L'últim patriarca*

Julia Kristeva, promišljajući o pojmu intertekstualnosti, zaključuje da se svaki tekst gradi kao mozaik citata te da je svaki tekst apsorpcija i transformacija drugih tekstova (Kristeva 1981: 190). Transformacijski aspekt intertekstualnih odnosa podrazumijeva i recipročnu modifikaciju svih tekstova impliciranih u tom odnosu (Camarero 2008: 26). Intertekstualnom povezanošću mora se „novome djelu (koje na odnosu inzistira) pridodati neku novu dimenziju, tako da se bez uočavanja te dimenzije djelo ne može potpuno razumjeti“ (Pavičić 1988: 157). Koristeći uglavnom aluzije na druga književna djela, kako u samoj radnji tako i u paratekstovima, ali i poneke citate, Najat El Hachmi upotpunjuje razvojni put svojih junakinja na kojem se profiliraju njihovi hibridni identiteti. To uočavamo već u njezinom prvom romanu *L'últim patriarca* (*Posljednji patrijarh*⁷) koji prati rađanje, odrastanje i sazrijevanje dva lika: Mimouna, marokanskog emigranta u Kataloniji, opisanog kao nasilnog i destruktivnog muškarca, i njegove kćeri, nenavedenog imena, koja odrasta u sukobu s ocem, ali i s očekivanjima društva iz kojeg dolazi. Naslov knjige, koji aludira na Mimouna kao glavnog aktera djela, u nesuglasju je sa sve većim protagonizmom koji kći osvaja u tekstu i upućuje na postupnu transformaciju uloga u obiteljskoj sagi koja je inicijalno predstavljena u tonu drevnih religioznih knjiga. Roman, naime, započinje rodoslovljem Mimouna i njegovih predaka, koji su živjeli i utjecali na život onih koji ih okružuju snagom velikih biblijskih likova (El Hachmi

---

⁷ Riječ „patrijarh“ kojom Najat El Hachmi naziva glavnog lika, *pater familiasa* obitelji Driouch, koristi se u svrhu subverzije drevnih priča i mitova kako bi se naglasio kraj patrijarhalnih obrazaca u obitelji junakinje.

2008: 7). Mimoun, vrlo problematične osobnosti, međutim, označava kraj ovakvog nasljeđenog poretka. Niti jedno njegovo dijete, naglašava se na početku romana, neće se identificirati s autoritetom koji mu je prethodio niti će reproducirati iste diskriminatorne i diktatorske obrasce ponašanja. Jedinna istina koja se želi ispričati je ona o ocu koji se mora suočiti s frustracijom proizašlom iz činjenice da nije ispunio svoju sudbinu te da je upravo njegova kći promijenila povijest obitelji Driouch (El Hachmi 2008: 7). Time su drevni tekstovi podvrgnuti transformaciji svog prvobitnog značenja, na što učestale književne reference kontinuirano upućuju. U raspodjeli pripovjedača, heterodijegetičkom u prvom dijelu gdje prevladava Mimounova životna priča, i homodijegetičkom kćerkinom glasu u drugom, naslućuje se subverzija obiteljskog hijerarhijskog, paternalističkog poretka. Dominantni kćerkin pripovjedački glas daje ton cijeloj naraciji, zbog čega se ona doima poput *Bildungsromana* s primjesom autobiografskih elemenata. Kulturne reference se pri tome isprepliću cijelim djelom i upućuju na razvoj ličnosti junakinje te na postupni odmak od kulture njezinog porijekla.

U prvom dijelu romana učestale su aluzije na običaje koji se prakticiraju u regiji Rifa, poput obreda koji štiti plod od promjene spola kako bi se osigurao muški nasljednik, vjerovanja u džine, svadbene tradicije uz zvuke pjesme *subhanu-jaili* koja se pjeva drugog dana proslave i brojnih leksičkih elementa koji oživljavaju kraj gdje je Najat El Hachmi provela rano djetinjstvo. Te reference autorica ne koristi pribjegavajući pukom egzotizmu, kao esteticici različitog (Todorov 2010: 367), nego u svrhu smještanja u kontekst radnje romana. One također doprinose predstavljanju raznolikosti i bogatstva matične kulture junakinje. Opće je poznato da se identitet „izgrađuje i preobražava tijekom cijelog života“ (Maalouf 2002: 27). Na razvoj pripovjedačice veliki utjecaj imat će škola, posebice jedna nastavnica s kojom ostvaruje prijateljski odnos. Time će stvarnost Rifa i njegovih običaja koje je u djetinjstvu upijala protagonistica postupno potiskivati nova iskustva i spoznaje u Kataloniji, a osobito svijet glazbe i knjiga kroz koje je pronikla u druga značenja života (El Hachmi 2008: 258).

Brojne kulturne reference u romanu potaknute su identifikacijom natorice s likovima i motivima iz umjetnosti, ali velikim dijelom i njezinom potrebom za eskapizmom. Jedna od njihovih funkcija evociranje je traumatičnih prizora obiteljskog nasilja, nažalost sveopće prisutnog u čitavom društvu neovisno o etničkom podrijetlu, koje je pripovjedačica u stanju oživjeti jedino transpozicijom u svijet umjetnosti. Primjerice, naslov trećeg poglavlja drugog dijela knjige, „Gdje si, Carol-Ann?“, sadrži aluziju na horor

Poltergeist iz 1982. u kojem junakinja, Carol-Ann, stupa u kontakt s duhovima. Prva rečenica u poglavlju, „Tako je počeo pakao“ (El Hachmi 2008: 180) ne sugerira samo inverziju jednog od čestih motiva u književnosti o migracijama, simbol raja odnosno obećane zemlje, nego i oslikava brutalnu obiteljsku stvarnost. Spomenom tog filma strave i užasa prikazuju se obiteljsko okruženje i emocionalno stanje pripovjedačice uslijed traumatične noći kada otac fizički nasrće na majku optužujući je za nevjeru i prijeti da će je ubiti. Potisnuta uznemirujuća scena oživljava se u pripovjedačici jedino pomoću fikcije na način da ona svaki put kad se sjeti te noći vidi samu sebe kao Carol-Ann u trenutku kad svojim prstom dotiče televizor koji će je zauvijek odnijeti (El Hachmi 2008: 180). Pod tim svjetlom možemo protumačiti i prvo od brojnih citiranja katalonskog rječnika, koji je naobražava i istovremeno služi kao bijeg od obiteljske situacije, utočište i predstavlja sredstvo za suživljavanje s novom kulturom. Funkcija druge filmske reference je osuda autoritativnog i nasilnog oca koji kćeri zabranjuje kontakt s nastavnicom. Zbog očeve zabrane da je ponovo vidi osjećala se poput Whoopy Goldberg koja je utjelovila lik Celie Harris-Johnson u Spielbergovom filmu *Boja purpura* (El Hachmi 2008: 274) koji sadrži brojne poveznice s romanom *L'últim patriarca*: obiteljsko nasilje, diskriminacija te podrška i prijateljstvo među ženama.

Intertekstualne reference mogu upućivati i na proces obogaćivanja ličnosti pripovjedačice putem identifikacije s književnim djelima i njihovim likovima. Poglavlje „Kuća u krajoliku, a ne u ulici Mango“ prati trenutak selidbe marokanske obitelji iz stana na drugom katu u kuću gdje će živjeti sami, kao što se događa mladoj Esperanzi Cordero, junakinji romana *Kuća u ulici Mango* (1983.), američke spisateljice meksičkog podrijetla Sandre Cisneros. Kuća marokanske obitelji u ulici Mango, ali bez Lucy i susjeda meksičkog porijekla, napominje naratorica, nije bila u Chicagu, nego u glavnom gradu provincije u kojem manje smrdi na štavionicu kože (El Hachmi 2008: 234). Novouseljana kuća okvir je za još jednu priču o nasilju u kojoj je otac brutalno pretukao kćer. Književnost služi pripovjedačici kao evazija iz dramatične obiteljske situacije i istovremeno joj utire put ka samostalnom razvoju identiteta, koji je, po svojoj prirodi, „složen, jedinstven i ne može se zamijeniti ni s jednim drugim“ (Maalouf 2002: 25), ali koji se u svojoj osobitosti razvija tijekom cijelog života. Imajući u vidu radnju oba romana zapažamo još jedan značaj ove intertekstualne reference. Identificirajući se s Esperanzom Cordero pripovjedačica progovara ne samo o zlostavljanju, nego i o želji za osobnom realizacijom u kojoj književnost i svijest o hibridnosti vlastitog identiteta imaju važnu ulogu. Obje protagonistice imaju

potrebu da ispriповijedaju svoju priču o, kako to navodi Esperanza Corde-ro, „djevojčici koja nije htjela pripadati“ (Cisneros 2005: 131). Ta „djevojčica koja nije htjela pripadati“ u prozi Najat El Hachmi traži vlastiti prostor upravo na razmeđu kultura s kojima suživi.

Drugi, vrlo znakovit primjer intertekstualnosti u svrhu naglašavanja pripovjedačicinog pronalaska podudarnosti s književnim likovima knjiga je Jamesa Joycea *Dublinci*. Očevo fizičko i psihičko zlostavljanje kćeri, njegove prijetnje i uznemirujuće riječi još više motiviraju protagonisticu da uroni u svijet fikcije. Njezina želja za bijegom, na koji se nije odlučila zbog majke, evocira lik Eveline (cf. El Hachmi 2008: 291) koja, slijedeći svojeg momka, želi pobjeći od autoritativnog oca zlostavljača i preseliti se u Buenos Aires nadajući se da će tako izbjeći tužnu sudbinu svoje majke koja je završila ludilom (Joyce 2001: 35). Ni bezimena junakinja Najat El Hachmi ni Joyceova Eveline ne poduzimaju taj korak. Međutim, referenca na Joyceovo djelo svjedoči o odrastanju protagonistice i njezinom sve većem priklanjanju svijetu zemlje dolaska i obrazovanju koje joj ona nudi. Književnost kao eskapizam, utjeha, zaklon, sigurno mjesto, susret sa samim sobom, nit vodilja u sazrijevanju očituje se i u njezinoj želji za pisanjem, ali i u iščitavanju klasika katalonske književnosti kao što su *Razbijeno zrcalo* Mercè Rodoreda, *Ariadna al laberint grotesc* (*Ariadna u grotesknom labirintu*) Salvadora Espriua kao i Tisnerove memorije ili djela autora poput Faulknera i Goethea. Sve te knjige doprinose izgradnji novog identiteta u čestom sukobu s običajima zajednice iz koje dolazi i koja ne podržava „kontaminaciju“ njezinog viđenja svijeta.

4. Obiteljski i sentimentalni odnosi

Položaj žene i ljubav učestale su teme u djelu Najat El Hachmi, a manifestiraju se kroz problematične obiteljske odnose. Naglasak je također i na tradicijama matične kulture sa, kako se to u navedenim romanima opisuje, strogim pravilima i utjecajem zajednice na pojednice. Tako, primjerice junakinju romana *La filla estrangera* njezina majka upozorava da se udane žene ne smiju ponašati kao da to nisu, da se dobre muslimanke trebaju ponašati i oblačiti kako bi se vidjelo da su kćeri *sidiya*, odnosno kćeri gospodina, te joj savjetuje da počne nositi maramu. Na tome inzistira i njezin suprug predbacujući joj da uživa u slobodi više nego bilo koja druga žena iz njihove obitelji, aludirajući na činjenicu da ona radi (El Hachmi 2015: 192–193). Reference na pročitana štiva u kontekstu sentimentalnih veza upućuju na

udaljavanje junakinja Najat El Hachmi od običaja kraja u kojem su rođene kao i njihovu potrebu za samostalnim razvojem izvan nje, ali i na bunt mlade osobe koja, neovisno o kulturi porijekla, u svom odrastanju često teži negiranju hijerarhijski uređene zajednice. Knjiga koja se opetovano spominje u opusu autorice je *Umijeće ljubavi* Ericha Fromma u kojoj su briga, odgovornost, poštovanje i poznavanje (Fromm 2002: 48) predstavljeni kao temelj ljubavi. U *L'últim patriarca* takva vizija sentimentalnih odnosa u raskoraku je s obiteljskom slikom i ljubavnim iskustvima koje pripovjedačica opisuje. Kontrola i ograničena sloboda sputavaju sentimentalno sazrijevanje junakinje koja traži izvor saznanja u Frommovoј knjizi. Međutim, ideje te knjige doživljavaju potpuni krah u praksi kad pripovjedačica prvi puta stupi u blizak odnos s muškarcem. Njezina dezorijentiranost jasno se iščitava iz njezinih riječi da misli da se zaljubila, ali uslijed tolikog čitanja Ericha Fromma više nije znala što je ljubav i što znači zaljubiti se (El Hachmi 2008: 293).

Ironično-ludička uporaba književne reference stavlja u *L'últim patriarca* još jednom naglasak na važnost utjecaja drugih kultura na oblikovanje hibridnog identiteta protagonistic⁸. U ovom slučaju ona aludira na viteški roman *Curial e Güelfa* koji također sadrži elemente sentimentalnog, pustolovnog, maurskog i osobito psihološkog romana likova (Tomás i Justribó 2002: 43). U predgovoru knjizi anonimni autor iz 15. stoljeća navodi da opisuje koliko je teško uzvišenom vitezu i plemenitoj djevi da se uzajamno

---

⁸ Kao autor knjige navodi se anonimni katalonski autor iz XV. stoljeća. Prema riječima Rafaela Beltrána Llavadora vijest o njenom postojanju u Nacionalnoj knjižnici gdje se čuva rukopis obznanio je 1876. godine Manuel Milà i Fontanals. Roman *Curial e Güelfa* objavljen je prvi put 1901. i tijekom stoljeća je doživio više reizdanja i prijevoda. Stoga je povijest kritičkih studija o njemu relativno kratka. Godine 1991. na IX. *Međunarodnom skupu katalonskog jezika i književnosti (IX Coloquio Internacional de Llengua i Literatura Catalanes)* Jaime Riera i Sans progovorio je o brojnim tematskim, stilskim i lingvističkim nedoumicama vezanim uz ovaj tekst, čak i onima koji se tiču samog rukopisa. On je došao do zaključka da je djelo falsifikat, neka vrsta eruditne zabave čiji je autor Milà i Fontanals. Ovu tezu su odbacili paleografi i stručnjaci za srednji vijek. Ne postoji sumnja da je djelo napisano sredinom XV. stoljeća, iako se ne zna točan datum. Autor je pripadao Kruni Aragona i Katalonije i mogao je biti ili iz Valencija ili iz Katalonije. Međutim, budući da je junak djela talijanskog porijekla i dobar dio radnje se odvija u Italiji doveli su neke stručnjake do zaključka da je riječ o prijevodu izvorno talijanskog teksta na katalonski jezik (Beltrán Llavador 2004). Završni rasplet je imitacija knjige *Cento novelle antiche* anonimnog autora koji je oponašao trubadura Ricarda de Barbessieu (Rigaut de Berbezilh) (Navarro Durán, 2020: 61). U *L'últim patriarca* reference na ovaj roman, smatran, usprkos svim istraživanjima, klasikom katalonske književnosti, predstavljaju sponu junakinje s kulturom zemlje u kojoj odrasta i u kojoj se obrazuje te naglašava složenost i bogatstvo njezinog identiteta.

vole i kako uz velike napore i brojne nesreće nakon dugo vremena napokon budu ovjenčani za svoj trud (Anonimni autor 1920: 7). Situacija iz obitelji protagonistice doima se poput parodije ovog slavnog romana. Ljubavni par, ili bolje reći trokut, u *L'últim patriarca* čine majka i otac glavne junakinje te očeva ljubavnica Rosa. Magiju, učestali element u viteškoj prozi, uvodi u priču Soumisha, majčina prijateljica, koja u želji da joj pomogne objašnjava načelo „filtera“ ljubavi na tragu romana *Curial e Güelfa*. Riječ je o „receptu“ po kojem bi mir i ljubav u bračnoj zajednici ženi trebali osigurati s pomoću šećera i izgovorenih čarobnih, autosugestivnih riječi da će tako mužu biti slatka i da će joj se on vratiti (cf. El Hachmi 2008: 218). Aluzija na ovaj književni klasik upućuje na učvršćivanje pozicije naratorice i protagonistice romana u svojoj ulozi sve distanciranije promatračice matične kulture, ali istovremeno i njezino sve dublje prodiranje u novu kulturu.

Okosnicu sljedećeg autoričinog romana *La filla estrangera* (*Strana kći*) čini problematika odnosa majke i kćeri obilježen tenzijama između dvaju svjetova, očekivanjima majke i strogim kodeksom ponašanja zajednice, s jedne strane, i stremljenja protagonistice i istovremeno pripovjedačice za slobodnim razvojem vlastitog identiteta, s druge. Epigraf romana upućuje na navedenu tematiku: „Neću više prvo misliti na vas. Odsad ću misliti na sebe. Na sebe ili na nekog drugog, ali nikada na onoga koji me želi vidjeti prepolovljenu, raskoljenu“ (El Hachmi 2015). Intertekstualne reference u romanu dodatno oslikavaju kontinuirano titranje različitih pripadnosti, u čestom nesuglasju, kao i kompleksnost razvoja identiteta pripadnika generacije razmeđa. Aluzije na Jamesa Joycea i njegove *Dublince* kao i na Ericha Fromma govore o uronjenosti junakinje u zapadnu kulturu i, suprotno ustaljenim europskim predrasudama o ljudima iz zemalja Magreba, o njezinom obrazovanju. *La filla estrangera* počinje pokušajem bijega protagonistice u Barcelonu iz majčinog doma u Vicu. Baš kao i Eveline iz *Dublinaca* junakinja romana to jutro promatra u kući sve oko sebe (El Hachmi 2015: 15). Nije joj potrebno, razmišlja, ponovo pročitati *Strah od slobode* Ericha Fromma, nije joj potrebno analizirati svoje ponašanje (El Hachmi 2015: 24). Ono je usko povezano s osobitošću njezine situacije i rascjepom dviju kultura. Naime, junakinja izlazi iz vlaka čim se sjetila da je stavila istu količinu kvasa za kruh, da je nije smanjila, kao što bi to ona i majka obično napravile svaki put kad bi duže izbivale iz kuće. Pomisao da se više nikad neće vratiti dovodi je do spoznaje da na katalonskom jeziku ne bi bila u stanju prepričati proces kako se pravi kruh jer bi joj opisivanje vrvjelo riječima na majčinom jeziku koji nitko drugi ne razumije (El Hachmi 2015: 25). U

ovom slučaju koji prikazuje težinu odluke da se napusti dom i toplina koju daje kultura podrijetla, književna referenca oprimjeruje napetosti koje se stvaraju pri traženju puta k vlastitom identitetu koji bi bio nešto poput amalgama različitih utjecaja.

Književne reference kroz cijeli će tekst biti svjedocima tih tenzija. Osobito je značajan roman *Ramona, adéu* (*Ramona, zbogom*; 1972.) katalonske spisateljice Montserrat Roig. U njemu se prati život triju žena iz jedne obitelji, bake, majke i unuke, koje se zovu isto, Ramona-Mundeta, i čije osobne priče u Barceloni svjedoče o brojnim društvenim previranjima i položaju žene od kraja devetnaestog stoljeća do doba Francove diktature. Svrha referiranja na ovaj književni tekst je isticanje odmaka od matične kulture i jaza između dvaju svjetova. Njihovu suprotnost naglašavaju, s jedne strane, marokanske žene, opisane u romanu kao vrlo homogena skupina, u kućnoj posjeti majci pripovjedačice, a s druge referenca na roman *Ramona, adéu* koji pripovjedačica čita sa željom da se izolira od žena iz njihovog sela. Svjesna da se svjetovi ne miješaju, junakinja, nadalje djeluje kao distancirani promatrač te doživljava društvo marokanskih žena poput čitanja knjige koja je već napisana i u kojoj ne možeš intervenirati da bi se išta promijenilo (El Hachmi 2015: 33). I drugi književni tekstovi i njihovi likovi govore o neuklopljenosti pripovjedačice u zadane okvire zajednice zemlje porijekla. To je osobito slučaj s Andreom, protagonisticom romana Carmen Laforet *Ništa* (1945.) smještenog u poslijeratnoj Barceloni. Paralelizam između lika marokanske djevojke i Andree leži u dugačkim šetnjama u koje odlaze iz različitih pobuda. Ta naizgled sitna podudarnost nije tek anegdotalna. Andrea predstavlja novi ženski lik u poslijeratnoj španjolskoj književnosti takozvane „neobične djevojke“ („chica rara“), kako ga je nazvala Carmen Martín Gaité, koji se opire polariziranom prikazu ženskih likova. Predvođene primjerom Andree, nadovezuje se Carmen Martín Gaité, i druge će se junakinje usuditi razmišljati iz marginalnih pozicija, bit će svjesne svoje izuzetnosti i živjet će s mješavinom nemoći i ponosa (Martín Gaité 1988: 99). Desetljećima nakon ovih riječi djelo Najat El Hachmi to i potvrđuje.⁹

⁹ Tekstovi Najat El Hachmi vrve referencama ovog tipa poput pjesme „El meu amor sense casa“ („Moja ljubav bez kuće“) katalonske pjesnikinje Marije Mercè Marçal, nadalje, pjesme „Unicornio azul“ („Plavi jednorog“) kubanskog kantautora Silvija Rodrígueza, ili ženskih likova poput Mile iz romana *Solitud* (*Samoća*) katalonske spisateljice Caterine Albert (1869–1966) koja se krila iza muškog pseudonima Víctor Català, i Colomete, junakinje *Trga dijamanta* Mercè Rodoreda (cf. Zarco 2019; Ricci 2010).

Traumatičan brak s bratićem rezultira za junakinju romana *La filla estrangera* teškom kliničkom slikom koju psihijatar naziva depresijom i propisuje odgovarajuću terapiju, a koju obitelj pokušava liječiti istjerivanjem duhova. Odlukom da novorođenog sina ostavi majci i da se napokon odseli ostvaruje svoj prvi, vlastiti prostor, aludirajući pri tome na čuvene riječi Virginije Woolf da žena, ukoliko želi pisati, mora imati novca i vlastitu sobu (Woolf 2003: 8). Isprva bojažljivo, a potom nezasitno čitanje dovodi je do pisanja majčine priče s jasnim ciljem da je odvoji od vlastite (El Hachmi 2015: 233–235). Ovaj simbolički završetak romana još jednom ukazuje na njezinu želju i potrebu za emancipacijom. Treći roman Najat El Hachmi uvodi majčinu perspektivu i životnu priču u kojoj se neminovno isprepleće i život kćeri, Sare Sqali, iz drugog očišta, zbog čega taj roman ne obiluje književnim referencama. Stoga ćemo se kratko zadržati samo na paratekstovima.

5. Simbolika zemlje meda i mlijeka i stvaranje novog identiteta

Hans Magnus Enzensberger u svom djelu *Die Große Wanderung (Velika seoba)* navodi da su magične priče o sretnoj Arabiji, legendarnoj Atlantidi, El Doradu i Novom svijetu potaknule mnoge na odlazak (Enzensberger 1993: 22). Zemlja u kojoj teče med i mlijeko metafora je za obećanu zemlju koja se kao takva više puta spominje u Bibliji. Isticanje bogatstva sjevera u medijima, osobito u reklamama, serijama i filmovima projicira u siromašnim zemljama juga krivu sliku stvarnosti i jača kod nezadovoljnih želju da dosegnu njihov dio tog blagostanja, san koji biva brutalno uništen (Kunz 2003: 58). Zbog identifikacije migracijskog odredišta kao zemlje izobilja, obećana je zemlja čest motiv u književnosti o migracijama. Aluziju na zemaljski raj nailazimo u naslovu romana *Mare de llet i mel (Majka od mlijeka i meda)*, posvećenom autoričinoj majci za koju navodi da ju je iako ne zna čitati naučila pisati, i koji u ovom tekstu može imati višestruka tumačenja. Epigraf kojim započinje preuzet je iz knjige *Umijeće ljubavi* Ericha Fromma: „Većina majki sposobna je dati ‚mlijeko‘, ali samo manjina s njima daje i ‚med‘“ (Fromm 2021: 67). Fromm objašnjava da majčinska ljubav djetetu „ucjepljuje ljubav prema životu, a ne samo želju da ostane živo“ (Fromm 2021: 67). Biblijska referenca, koja je nadahnula naslov romana, sadrži u sebi dva elementa koje Erich Fromm tumači na sljedeći način: „Mlijeko je simbol prvog aspekta ljubavi, to jest brige i afirmacije. Med simbolizira slast življenja, ljubav prema životu i sreću što smo živi“ (Fromm 2021: 67). Fromm, međutim, navodi, da nije dovoljno biti samo „dobra mati“ da bi se

dao med. Majka „mora biti i sretna osoba – a to je cilj koji ne postižu baš mnogi“ (Fromm 2021: 67). Obećana zemlja, i zemlja uopće, materinski je simbol (Fromm 2021: 67) te naslov djela možemo protumačiti i u kontekstu promišljanja o odnosu Maroka kao domovine i Katalonije kao obećane zemlje. Istovremeno, roman ulazi u dubinu odnosa majke i kćeri uvjetovanog migracijskim iskustvom u Europi. Najat El Hachmi preuzima neke simbole iz prethodnih romana poput matičnog kvasa, uz brojne druge reference na berberske običaje različite prirode, i suprotstavlja ih elementima iz katalonske i zapadne kulture s kojima, između ostalog, Sara Sqali gradi vlastiti identitet. Tako, primjerice, ona proživljava transformaciju od djevojčice koja pomaže u kućnim poslovima i brine o kvasu, koji je njezina majka ponijela iz Maroka, do mlade djevojke koja majčino kulturno naslijeđe nadopunjava klasicima katalonske i svjetske književnosti, a majčin dom dijelom mijenja knjižnicom. Međutim, puka zamjena određenih kulturnih elemenata nekim drugima u prozi Najat El Hachmi ne nudi mehanizme sreće niti put ka slobodnoj izgradnji identiteta. Njega je moguće izgraditi samo u skladnoj sinergiji svih kulturnih utjecaja kojima raspolaže migrant ili dijete migracije. Stoga, imajući u vidu Frommove riječi da je obećana zemlja materinski simbol, metaforu satkanu od dvaju ključnih elemenata, „meda“ i „mlijeka“, treba promatrati i kao metaforu majčinstva i metaforu obećane zemlje koje trebaju biti u stalnoj uzajamnosti.

Marco Kunz još 2002. zaključuje svoj panoramski pregled prikaza migracije u suvremenoj španjolskoj književnosti pretpostavkom da bi se za nekoliko desetljeća ili čak prije mogao pojaviti u Španjolskoj veliki *Bildungsroman* o migraciji i tekstovi koji se bave problemima sudara različitih kultura, etničkim identitetom, transkulturacijom (Kunz 2002: 136). Najat El Hachmi upravo je primjer takve književnosti koja izlaže, oslikava emocijama, ozvučuje uvjerljivim pripovjedačkim glasom i kritički promišlja o odrastanju na razmeđu različitih kultura, o bogatstvu, ali i o sukobima koje ono nosi u sebi. Kulturne reference mogu se odnositi na usvajanje katalonskog jezika i učestalo konzultiranje katalonskog rječnika koji El Hachminoj junakinji služi kao most prema društvu zemlje u koju se doselila njezina obitelj. Kinematografske reference, poput one na film strave i užasa *Poltergeist*, manifestiraju suočavanje junakinje romana *L'últim patriarca* s proživljenim, ali duboko potisnutim obiteljskim nasiljem ili njezino identificiranje s likovima koji su kao i ona bili žrtve nasilja, kao što je slučaj Celie Harris Johnson u *Boji purpura*. U slične svrhe korisiti se i intertekstualnost. Poistovjećivanjem s protagonistima književnih djela koji dijele sličnu sudbi-

nu kao i ona, primjerice s Eveline iz Joyceovih *Dublinaca*, ublažava se osjećaj samoće nastale uslijed složenih i teških obiteljskih odnosa i njezine postupne distanciranosti od svijeta iz kojeg dolazi. U *La filla estrangera* takvu funkciju ima i klasik katalonske književnosti *Ramona, adéu* Montserrat Roig ili *Ništa* Carmen Laforet. Knjige protagonisticama romana Najat El Hachmi proširuju spoznaje o njima nepoznatim sferama, kao što su ljubavni odnosi. Frommova knjiga *Umijeće ljubavi* im u tom smislu otvara nove vidike (u *L'últim patriarca*), ali im istovremeno njegov drugi tekst, *Strah od slobode* (u *La filla estrangera*), osvjetljava nesposobnost da samostalno krenu svojim putem. Aluzije na svete tekstove mogu isticati subverziju tradicionalnih modela (*L'últim patriarca*), ali i promišljanje o snu o obećanoj zemlji i odnosu prema matičnoj kulturi (*Mare de llet i mel*). Osim toga, intertekstualne reference mogu upućivati na hibridnosti identiteta, kao što je vidljivo u identifikaciji s Esperanzom Corderom, protagonisticom romana *Kuća u ulici Mango* Sandre Cisneros u *L'últim patriarca*. U opusu Najat El Hachmi književnost djeluje kao medij srastanja s novim društvom, kao utočište, katarzično sredstvo i put ka emancipaciji u potrazi za jedinstvenim, nefragmentiranim vlastitim identitetom, obogaćenim različitim kulturama, ali i obilježenim napetostima i željom da se one riješe.

Literatura

- Anónimo catalán del siglo xv (1920) *Curial y Güelfa*, V. I. Calpe, Madrid.
- Bhabha, Homi K. (1994) *El lugar de la cultura*, Manantial, Buenos Aires.
- Beltrán Llavador, Rafael (2004) „Sobre el simbolismo profético de visiones y representaciones en libros de caballerías: de ‘Curial e Güelfa’ y ‘Tirant lo Blanc’ a ‘La Corónica de Adramón’”, Alacant: Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives. https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/sobre-el-simbolismo-proftico-de-visiones-y-representaciones-en-libros-de-caballeras---de-curial-e-gelfa-y-tirant-lo-blanc-a-la-cornica-de-adramn-0/html/0006a3b8-82b2-11df-acc7-002185ce6064_6.html posjet 25. lipnja 2025.
- Camarero, Jesús (2008) *Intertextualidad. Redes de textos y literaturas trans-versales en dinámica intercultural*, Antrophos Editorial, Barcelona.
- Casas, Ana (2012) „El simulacro del yo: la autoficción en la narrativa actual“, *La autoficción. Reflexiones teóricas*, ur. Ana Casas, Arco/Libros, Madrid, 9–42.

- Cisneros, Sandra (2005) *Kuća u ulici Mango*, Mozaik knjiga, Zagreb.
- Fromm, Erich (2021) *Umijeće ljubavi*, VBZ, Zagreb.
- El Hachmi, Najat (2004) *Jo també sóc catalana*, Columna, Barcelona.
- El Hachmi, Najat (2008) *El último patriarca*, Columna, Barcelona.
- El Hachmi, Najat (2015) *La hija extranjera*, Planeta, Barcelona.
- El Hachmi, Najat (2018) *Madre de leche y miel*, Planeta, Barcelona.
- Joyce, James (2001) *Dublinci. Prognanici*, Alfa, Zagreb.
- Kristeva, Julia (1981) *Semiotica 1*, Fundamentos, Madrid.
- Kunz, Marco (2003) *Juan Goytisolo: Metáforas de la migración*, Verbum, Madrid.
- Kunz, Marco (2002) „La inmigración en la literatura española contemporánea: un panorama crítico”, *La inmigración en la literatura española contemporánea*, ur. Irene Andres-Suárez, Marco Kunz i Inés D’Ors, Verbum, Madrid, 109–136.
- Kunz, Marco (2003) *Juan Goytisolo: Metáforas de la migración*, Verbum, Madrid.
- Maalouf, Amin (2002) *U ime identiteta. Nasilje i potreba za pripadnošću*, Prometej, Zagreb.
- Martín Gaité, Carmen (1988) *Desde la ventana. Enfoque femenino de la literatura española*, Espasa-Calpe, Madrid.
- Martin-Márquez, Susan (2011) *Desorientaciones. El colonialismo español en África y la performance de identidad*, Ediciones Bellaterra, Barcelona.
- Mignolo, Walter D. (2018) *Historias locales / diseños globales. Colonialidad, conocimientos subalternos y pensamiento fronterizo*, Akal, Madrid.
- Neuman, Andrés (2005) *El equilibrista (Aforismos y microensayos)*, Acantilado, Barcelona.
- Neuman, Andrés (2011) „Pasaporte de frontera (10 fragmentos hacia ninguna parte)” *Literatura más allá de la nación. De lo centripeto a lo centrífugo en la narrativa hispanoamericana del siglo XXI*, ur. Francisca Noguerol Jiménez, María Ángeles Pérez López, Ángel Esteban, Jesús Montoya Juárez, Iberoamericana Vervuert, Madrid/ Frankfurt am Main, 199–207.
- Navarro Durán, Rosa (2020) „La modernidad de *Curial e Güelfa*: una novela gótica”, *La historia en la literatura española del siglo XIX. VII Coloquio*

- (*Barcelona, 22–24 de octubre de 2014*), Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2017, 57–70. Digitalna verzija: Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2020. <https://www.cervantesvirtual.com/obra/la-modernidad-de-curial-e-guelfa-una-novela-gotica-989233/>. posjet 29. 6. 2025.
- Pavičić, Pavao (1988) „Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogleđ“, *Intertekstualnost & Intermedijalnost*, ur. Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić i Pavao Pavličić, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb.
- Puigtobella, Bernat (2016) „Najat El Hachmi. Barcelona, la ciudad en que puedes dejar de ser inmigrante“, *Barcelona Metròpolis*, 99. <https://www.barcelona.cat/bcnmetropolis/2007-2017/es/entrevista/najat-el-hachmi-bcn-la-ciutat-on-pots-deixar-de-ser-immigrant/>. posjet 27. 6. 2025.
- Ricci, Cristián H. (2010) „*L’últim patriarca* de Najat El Hachmi y el forjamiento de una identidad amazigh-catalana“, *Journal of Spanish Cultural Studies*, 11, 1, 71–91.
- Schmidt-Welle, Friedhelm (2011) „Heterogeneidad cultura, constitución del sujeto migrante y poscolonialismo“, *Multiculturalismo, transculturación, heterogeneidad, Hacia una crítica de la interculturalidad poscolonialismo*, ur. Friedhelm Schmidt-Welle, México, Herder, 41–60.
- Todorov, Tzvetan (2010) *Nosotros y los otros. Reflexión de la diversidad humana*. Siglo XXI, Madrid.
- Tomás i Justribó, Santiago (2002) *Historia de la literatura catalana*, Acento, Madrid.
- Welsch, Wolfgang (2011) „¿Qué es transculturalidad?“. *Multiculturalismo, transculturación, heterogeneidad, Hacia una crítica de la interculturalidad poscolonialismo*, ur. Friedhelm Schmidt-Welle, Herder, México, 11–40.
- Woolf, Vrginia (2003) *Vlastita soba*. Centar za ženske studije, Zagreb.
- Zarco, Julieta (2019). „Lazos filiales en la narrativa de Najat El Hachmi“. *ConSecuencias*, 1, 1, 7–22. <https://ejournals.bc.edu/index.php/consecuencias/article/view/11763> posjet 24. kolovoza 2024.

SUMMARY

Maja Zovko

CULTURAL REFERENCES AND THE ISSUE OF IDENTITY IN THE WORKS OF NAJAT EL HACHMI

The paper analyses the use of cultural references in the prose of the Catalan writer of Moroccan origin Najat El Hachmi. For this purpose, three novels were chosen, *L'últim patriarca*, *La filla estrangera* and *Mère de lait et de miel*, where the meeting and collision of different worlds and the heroines' aspiration to build their own hybrid, unique, free identity are clearly shown. Special attention is given to the study of intertextual elements in the presentation of the emergence and development of the multi-layered, complex, but also conflicting identity of the homodiegetic narrators, in whose features numerous similarities with the author herself can be seen. In the context of Amin Maalouf's understanding of identity, Homi K. Bhabha's interspace as well as transculturality, this paper investigates how cultural references give a new dimension and contribute to a clearer understanding of the issue of migrants growing up on the border between two cultures. At the same time, in this context, the role of these references in depicting and critically assessing the subversion of the patriarchal hierarchical order, inter-family relations, domestic violence and sentimental relationships is the subject of research.

References, among other things, can be from the Bible, both old and recent Catalan literature, as is the case with the novel of chivalry by the anonymous author *Curial e Güelfa* and the novel of the twentieth-century Catalan writer Montserrat Roig, *Ramona, adéu*, they can also be works of world literature (James Joyce's *Dubliners* and *The House on Mango Street* by Sandra Cisneros, an American writer of Mexican origin), achievements from the world of film (*Poltergeist*) as well as from the field of psychology (*The Art of Loving* by Erich Fromm).

Keywords: *migrant literature; Najat El Hachmi; cultural references; identity; Catalan literature*